स्तानि भान्यल्पेन कालेन भुनक्त्यल्पगतित्वाद्धो बहुकालेन भुनक्ति तुल्यराश्यादिभोगो मन्दशीघ्रगतित्वग्रहयोस्तुल्यकालेन न भवतीति विशेषार्थः । तेषां राशीनां परिवर्तेन भ्रमणेन । तुकाराद्ग्रहादिगतिभोगजनितेन भगणः प्राप्तैरुक्तः । क्रान्तिवृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वात् तद्भोगेन चक्रभोगसमाप्तेर्यत् स्थानमारभ्य चलितो ग्रहः पुनस्तत् स्थानमायाति स चक्रभोगः परिवर्तसंज्ञोऽपि द्वादशराशिभोगाद्भगण इत्यर्थः । ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्यः परिवर्तसम्भवादत्र कः परिवर्तादिभूतः प्रदेश इत्यत आह पौष्णान्त इति । सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयोगतारासन्नप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तदवधितो ग्रहचलनाच्च पौष्णस्य रेवतीयोगतारायाः अन्ते निकटे प्रदेशे तथा च रेवतीयोगतारासन्नापिमस्थानमेवाद्यन्तावधिभूतमिति" रङ्ग० ।

तत्सन्निवेशप्रकारः सि०शि० उक्तो यथा "सृष्टा भचक्रं कमलोद्भवेन ग्रहैः सहैतद्भगणादिसंस्थैः । यन्नद्भ्रमे विश्वसृजा नियुक्तं तदन्तरारे च तथा प्रवृत्ते । ततोऽपराभाभिमुखं भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि । तदल्पगत्येन्द्रदिशं नभश्चराश्चरन्ति नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु"

"यदेतदुक्तं ग्रहैः समं भ्रमद्दृश्यते तद्विश्वसृजा जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ सृष्टा ततः यच्चतुर्भ्रमेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम् । एतदुक्तं भवति । भास्वच्चन्द्रादीन्यन्यानि विशिष्टानि ज्योतींषि तेषां समूहचक्रं, ग्रहाश्च सूर्यादयस्तैः सह सृष्टम् । तानि भानि प्राक्संस्थया समन्तान्निवेशितानि । ग्रहास्तु भगणादावश्विनीसुखे निवेशितास्तु उपर्युपरिसंस्थया । तत्रादौ तावदश्विचन्द्रः । तदुपरि बुधः । ततः शुक्रः । ततो रविः । तस्माद्भौमः । ततो गुरुः । ततः शनिः । सर्वेभ्यस्तुपरि दूरे भचक्रम् । एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रतिपादयिष्यते । अधो यद्यूर्ध्वोर्ध्वस्था ग्रहास्तदुपरि दूरतो भगणस्तत् कथं भगणादिसंस्थैर्ग्रहैरित्युच्यते । सत्यम् । अत्र भूमध्ये स्थलसैकमग्रं वृत्तं द्वितीयमग्रं भचक्रेऽश्विनीसुखे किल निबद्धम् । तस्मिन् स्थले मोता मणय इव चन्द्रादयो ग्रहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवेशिताः । भ्रमणत्वं द्वादशधा विभज्यैवं भूमध्यात् स्थलानि प्रतिभागं नीत्वा किल बद्धानि तैः स्थलैः सह ग्रहचलनाद्यां ये संबातास्ते तानि कक्षास्तु राशयः । तद्रूपप्रकारा राशय इति सङ्क्षिप्तमिदोक्तम् । कक्षाध्याये गोले च किञ्चिद्विस्तार्य वक्ष्यामः । एवंविधं भचक्रं सृष्टं ब्रह्मणा गगने निवेशितम् । यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः । स च नित्यं प्रत्यग्गतिः । तेन समाहतं भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम् । यत् तत्र प्रत्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरम् । यत एकेनाक्षा भ्रमण्डलस्य (भूमेः) परिवर्त्तः । एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वाभिमुखं व्रजन्ति । नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु । अनन्तरकथितेषु स्वस्वमार्गेषु तेषां प्राग्भ्रमणम् । तत् तदल्पगत्या । प्रत्यग्गतेर्बहुत्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नीपवच्चन्त इति भावः । तथा तत्र भपञ्जरस्य यो दक्षिणोत्तरावन्तौ तत्र ये तारे ते ध्रुवे नियुक्ते" प्रमि० । राशिचक्रस्य प्रवहवायुना पश्चाद्भ्रमणोक्तिरपि व्यपदेशोपरिगतत्वाभिप्रायेण देवासुरयोस्तु सू०सि०सव्यापसव्यभ्रमणोक्तेः यथा "सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम्" इति "व्यक्ते पश्चाद्गतिः सदेति" वक्ष्यत्र पश्चाद्गतेरुक्तेर्वेति द्रष्टव्यम् ।

ऋक्षर पु० ऋष-क्सरन् । १ऋत्विजि । ऋच्छतेः क्लन्तेः कष्टतेर्वा वा निरु० क्सरन् पृ० । २कष्टके "स्योना पृथिवी भवान्ऋक्षरा निवेशनी" यजु० १५,२१, "अन्ऋक्षरा अकण्टका" वेददी० ३वारिधारायां स्त्री मेदिनिः ।

ऋक्षराज पु० ६त०टच्समा० । १नक्षत्रेशे चन्द्रे २भल्लूकेशे जाम्बवति च । "अथ सिंहं प्रधावन्तमृक्षराजो महाबलः" हरिवं० ३९९अ० "लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्" हरिवं० ३९ "जाम्बवानृक्षराजेन्द्रः" भाग० ८,२१,४ । कक्षनाथादयोऽप्यत्र ।

ऋक्षला स्त्री ऋष-सलच् किच्च । गुल्फाधःस्थनाड्याम् "क्रमशः स्थूराभ्यामृक्षलाभिः कपिञ्जलाम्" यजु० ५,३, "ऋक्षला गुल्फाधःस्था नाड्यः" वेददी० ।

ऋक्षवत् पु० ऋक्षाः बाहुल्येन सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः । नर्मदातीरस्थे पर्वतभेदे "यत्प्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु" रघुः "नर्मदाकूलमेखाली मेखलां ऋक्षिणाद्रीम् । ऋक्षवन्तं गिरिं जित्वा गुह्यमत्यासवास सः" हरिवं० १७अ० उक्तेः तस्य नर्मदातीरस्थत्वम् बोध्यम् "ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यञ्च गिरिसत्तमम्" हरिवं० ३९अ० ।

ऋक्षवन्त ऋक्ष+वा० वन्त । शम्बरासुरपुरे नगरभेदे "तत्ऋक्षवन्तं नगरे विहत्यासुरसत्तमम् । स्वप्ना मायावती देवीमागच्छन्नगरं पितुः" हरिवं० १६अ० तं शम्बरम् ।

ऋक्षीक त्रि० ऋक्ष इव इवार्थे ईकन् । ऋक्षतुल्ये त्रिषु ।